

Qo'shma Gap Va Uning Tasnifi

Mahfuza Xasanova¹

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek adabiy tilining muhim bo'lagi sanalgan qo'shma gap, uni tashkil etuvchi birliklar va uning tavsifi haqida so'z boradi. Qo'shma gaplar muvofiqlashtiruvchi bog'lovchilar yordamida mustaqil gaplarni bog'lash orqali hosil bo'ladi. O'zbek tilidagi misollar va tinish belgilari konventsiyalarini tahlil qilish orqali ushbu maqola qo'shma gaplarning tilda qurilishi va qo'llanilishiga oydinlik kiritadi.

Kalit so'zlar: qo'shma gaplar, grammatik shakl, bog'lovchi, murakkab qo'shma gap, sodda gaplar, kesimlik belgisi, yuklama, ko'makchi

Qo'shma gap sodda gap bilan mustahkam bog'langan, biroq undan ham struktur, ham uzatilayotgan axborot miqdori va sifati nuqtayi nazaridan farqlanuvchi sintaktik qurilma. Shu bois qo'shma gapning umumiy lisoniy mohiyati uning sodda gap bilan o'zaro munosabatida ochiladi. Lisoniy struktura jihatidan qo'shma gapning sodda gapdan farqi ma'lum darajada ravshan. Aniqrog'i, sodda gapda shakllangan kesim bitta bo'lsa, qo'shma gapda u birdan ortiq bo'ladi va birdan ortiq sodda gaplarning mazmun hamda grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi.[1] Misollar:

1. Men sizni bilaman, siz bunday qilmaysiz. (Oyb.).
2. Nima qilasan, qishloqqa qaytasanmi? (Oyb).
3. Dunyoda nima ko'p - kulgu ko'p. (Oyb.).
4. Bilamanki, sodda barmoqlaring tilla uzuk taqmagan. (Uyg'un.).
5. Majlisda ko'riladigan masalalarning muhim tomoni shundaki, unda cho'l yerlarni suvga serob qilish masalasi muhokama qilinadi.

Ko'rinadiki, 1-gapda *bilaman* va *qilmaysiz*, 2-gapda *qilasan* va *qaytasanmi*, 3-gapda *ko'p* va *ko'p*, 4-gapda *bilaman* va *taqmagan*, 5-gapda *shundaki* va *muhokama qilinadi* kabi har bir gapdagi birdan ortiq kesim sintaktik qurilmaning qo'shma gapligini ta'minlovchi muhim asoslardan biri. Kesimlarning birdan ortiqlikidan tashqari, har bir qo'shma gapda ifodalanayotgan birdan ortiq fikr, axborotning o'zaro zich munosabati, gaplararo grammatik taqozo etuvchilik hamda intonatsion yaxlitlik kabilar ham bu sintaktik qurilmalarning qo'shma gapligini ta'minlaydi. Kommunikativ nuqtayi nazardan sodda gap bir fikrni, axborotni uzatish vazifasini bajarsa, qo'shma gapda birdan ortiq hukm o'z ifodasini topgan bo'ladi. Shuningdek, bu alohida axborotlar asosidagi munosabat ham qo'shma gapda qaysidir darajada bo'rtib turadi. Masalan: "**Jahongir keldi. Men shu ondayoq jo'nadim**" gaplarida ifodalangan fikrlar bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lib, gaplarning biri ikkinchisini taqozo etadi. Bu jihatdan ular "**Jahongir keldi va men shu ondayoq ketdim**" gapidan ajralib turadi.

Qo'shma gap ikki va undan ortiq sodda gaplarning birikmasidan tuziladi. Sodda gaplarni biriktirib, qo'shma gap hosil qilishda turli vosita va usullardan foydalaniladi. Yordamchi so'zlar (bog'lovchilar, ko'makchilar, yuklamalar), bog'lovchi vazifasidagi so'zlar (nisbiy so'zlar, ayrim so'zlarning leksik ma'nolari), turli qo'shimchalar (shart fe'li qo'shimchasi, ravishdosh va sifatdosh qo'shimchalari ayrim kelishik qo'shimchalari v. b. lar), intonatsiya, gaplarning o'rinishi—sodda gaplarni bir-biriga biriktirib, qo'shma gap hosil qiluvchi vositalar hisoblanadi.[2] Tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro semantik, grammatik intonatsion aloqalari va bog'lanish texnikalariga ko'ra, qo'shma gaplar uch guruhga bo'linadi:

¹ University of Economics and Pedogogy "Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim" kafedrasii assistent-o'qituvchisi

1. **Bog'langan qo'shma gaplar.**
2. **Ergash gapli qo'shma gaplar.**
3. **Bog'lovchisiz qo'shma gaplar**

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro semantik munosabati ikki xil bo'ladi. Bir xil o'rinlarda qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplar bir-biriga mazmunan tobe bo'ladi, ularning biri ikkinchisini izohlaydi, to'ldiradi. Bunday semantik munosabat ergashgan qo'shma gaplarda, bog'langan qo'shma gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplarning ayrim turlarida uchraydi:

1. **Sabab-natija ma'nosi:**

O'tov ichi juda isib ketdi va men shamollagani tashtsariga chitsdim. (Lerm). Harom o'lgur ot nihoyatda asovedi, bir tarzi o'rgatganimda, olib sochdiyu, kalaskani chuqurga tiqdi, o'zim kalaskaning tagida qoldim. (A. Q.)

2. **Zid qo'yish:**

Gulsumbibi qizini quchoqlab qichqirdi, lekin Gulnorning yarim ochiq ko'zlarida hayot so'ngan edi. Ariqlar qazidik—yovlar quritdi.

3. **Umumiy bir bo'lakning ma'nosini izohlash:**

Daraxtlar pakana, mevasi mo'l va yirik, lekin hali deyarli hammasi ko'mko'k. (O.) Ikki yoshlik o'tdi boshingdan: Unisi—xor, bunisi—bahor. (S. J.)

Demak, yuqoridagi kabi qo'shma gaplarda umumiy bir fikrni ifodalash bilan birga, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar o'zaro mazmunan yaqin aloqada bo'ladi.

Qo'shma gapni uyushiq kesimli sodda gapdan, sodda va qo'shma gap orasidagi uyushgan gapdan farqlash lozim. Uyushiq kesimli sodda gap egasi bitta, bitta umumiy (Pm)ga ega bo'lgan birdan ortiq kesimdan tashkil topgan gap. Misollar:

1. **Jamshid o'qir, yozar va chizar edi.**
2. **Do'kondorlar do'konlarini ochib, mudrab o'tirishardi.**
3. **Qushlar tinimsiz chug'urlashar va charx urishar edi.**

Uyushgan gap esa, aytilganidek, birdan ortiq egaga, shuningdek, bitta umumiy (Pm)li birdan ortiq kesimga ega bo'lgan gap. Misollar:

1. **Bahor kelar, dala ishlari qizib ketar edi.**
2. **Jamshid o'qir, Jahongir yozar, Isroil esa chizar edi.**
3. **Do'kondorlar savdoga chorlab, attorlar esa mollarini maqtab o'tirishardi.**

Qo'shma gap esa har biri o'z (Pm)ga ega bo'lgan birdan ortiq kesimdan tashkil topadi:

1. **Jamshid o'qirdi, Jahongir yozardi, Isroil esa chizardi.**

Substansial yondashuvda bir egali, lekin birdan ortiq kesimli gap ham qo'shma gap sifatida qaraladi. Chunki har bir kesimda shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modallik (kesimlik) ma'nolari birdan ortiq ifodalanadi. Bu esa semantik nuqtayi nazardan ularning har birida alohida axborot mavjudligidan dalolat beradi.

Bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplarning, tarkibida o'z egasi va mustaqil formadagi kesimi bo'lgan sodda gaplardan tarkib topgan ko'rinishlarining qo'shma gap ekanligi shubhadan holidir:

Daraxtlar pakana, mevasi mo'l va yirik, lekin hali deyarli hammasi ko'm-ko'k. (Oybek)

Yozning miya qaynatuvchi qizg'in kunlari o'tgan, kuzning g'amgin chuchmal havolari oxirlangan. (S. A.)

Sodda va qo'shma gaplarni farqlashda qiyinchilik tug'dirgan holat shundan iboratki, ba'zi bir sintaktik konstruktsiyalarning tarkibida faqat bir ega-subyekt bo'lishiga qaramay, qo'shma gap sanaladi, chunki bu xil konstruktsiyani tashkil etgan qismlarning ham grammatik, ham semantik jihatdan o'ziga mustaqil ekanligi ko'rinib turadi; bu xil konstruktsiyani tashkil etgan qismlarning har biri ma'lum fikr tugalligini ifodalaydi, ularning predikativlik va modallik xususiyatlari bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. - T., «Fan va texnologiya», 2009. - 416 b.
2. Абдурахмонов Ф. Қўшма гаплар классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. — 1980.
3. Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. — Тошкент: Фан, 1976.
4. А. G'ulomov, М. Asqarova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. (Sintaksis) "O'qituvchi". Toshkent. 1965. - 217 b.

